

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT¹

AZ ETNIKAI IDENTITÁS ÉS A KISEBBSÉGI LÉT MENTÁLHIGIÉNÉS ATTRIBÚTUMAI A HAZAI ROMA/CIGÁNY ÉRTELMISÉG KÖRÉBEN

Kutatási előzmény

A hazai cigányság az elmúlt évtizedekben egyre öntudatosabbá vált, a rendszerváltás óta mind több roma/cigány fiatal tanul felsőoktatási intézményeinkben. A hetvenes években formálódó vékony értelmiségi réteghez ennek következtében újabb diplomás fiatalok csatlakoznak. A többségi társadalom tagjaival ellentétben azonban az ő útjuk a diploma megszerzéséig jóval göröngyösebb, s lényegesen hosszabb. Kutatásaimban – melyet 2004 óta több szakaszban végzek – arra keresem a választ, hogy társadalmunk e stigmatizált, kisebbségi sorsban élő népének milyen lehetősége van az értelmiségi létbe való felemelkedésre, s mekkora „árat” kell ezért fizetnie. Vizsgálom, hogy ennek során milyen mértékben változott identitásuk, s a kisebbségi létből fakadó mentálhigiénés nehézségek miképp jelennek meg életükben, azokat hogyan kezelik.

A magyarországi roma/cigány értelmiségi réteg kialakulásának rövid története

A 14.század óta köztünk élő – évszázadokon keresztül csak orális kultúrával rendelkező – roma/cigány lakosság iskolázottságára vonatkozó legrégebbi adatok a 19. század második felétől állnak rendelkezésünkre; az 1893-as első, részletesen feldolgozott cigányösszeírás – mely a cigányság létszámát 280 000 főben állapította meg – szerint a cigányok 95%-a analfabéta. Úgy tűnik, az általános tankötelezettség bevezetését előíró 1868-as Eötvös-féle népoktatási törvény a cigányság beiskolázása szempontjából hatástalan maradt. Az adatgyűjtők fontosnak tartották megjegyezni: „a cigányok gyermekei igen ritkán élvezik az iskola és az óvintézet áldásait, pedig különösen az utóbbira éppen nekik volna a legnagyobb szükségük”. „A cigányok rendes iskolázása, illetve az általános tankötelezettség reájuk való kiterjesztése igazán nem könnyen és egyszerűen foganatosítható” (MSK).

A 19–20. század fordulóján a cigány gyermekeknek mindössze 10%-át sikerült beiskoláznia!

A változást az MSZMP KB PB 1961. évi határozata hozta, mely célul tűzte ki a cigányok helyzetének javítását. Megindult a gyermekek tömeges beiskolázása, országsszerte cigányiskolákat, cigányosztályokat hoztak létre. A cigány gyermekek túlnyomó többsége elkülönítetten tanult, s e szegregált oktatás nem csupán külön iskolát, osztályt jelentett, de csökkentett tananyagot (50%), a tantárgyi minimum nyújtását. Jelentős visszahúzó erőnek számított gyakran a tanulási motiváció hiánya úgy a szülők, gyerekek, de az oktatás egyéb szereplőinek részéről is. Az iskolák működéséhez a helyi tanácsok gyakran nem nyújtottak anyagi támogatást, de nehezítette a felzárkóztatást még a szülők oktatástól való idegenkedése, ellenkezése, a telepek nagy távolsága az iskolától, a telepi utak rossz minősége, a gyermekek gyenge egészségi állapota, hiányos szókinccse és beszédkézsége, a hivatalos részről tapasztalható engedékenység, a tanulmányok alól történő indokolatlan felmentés (melyek következtében a cigánygyerekek megrekedtek az alsó tagozat osztályaiban), illetve a kisegítő iskolákba, osztályokba utalás, ami nem ritkán etnikai alapon szelektált (Cserti Csapó 2002.).

A hetvenes évekre mégis javulást sikerült elérni; a cigány gyermekek 15 %-a eljutott a negyedik osztályig, s e diákok 40%-a hatodik osztályba is lépett.

¹ Elhangzott: MI/MÁS Konferencia Eger 2008. március 20.

Ekkor, a hetvenes évek elején jelent meg, kezdett formálódni a magyarországi roma/cigány értelmiség (diplomás réteg). E réteg – „a nagy generáció” – olyan vékony volt, hogy tagjai név szerint ismerték egymást, az utókor is jól tudja nevüket; Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József, Daróczi Ágnes, Horváth Aladár, Kalla Éva, Péli Tamás, Osztójkán Béla, Kovács József Hontalan, Szepesi József, Rostás Farkas György, Csemer Géza, Bari Károly, Zsigó Jenő. Írók, költők, pedagógusok, szociológusok, művészek, akik küldetésstudattól vezetve igyekeztek a cigányság helyzetének feltárásában részt venni (Kemény István cigánykutatásainak munkatársai lettek), hagyományörző csoportokat hoztak létre a kultúrájuk megőrzése érdekében, újságokat szerkesztettek, könyveket adtak ki, roma képzőművészeti kiállításokat szerveztek. A mindenkori hatalom többé-kevésbé eltűrte ténykedésüket, de éberrel őrködött, s visszautasította minden olyan törekvésüket, ami etnikai identitásuk erősítését, s az önszerveződést szolgálta volna.

A rendszerváltozást követően a cigány értelmiség vezető tagjai különböző politikai szerveződésekben, pártokban kerestek és kaptak helyet, minek következtében az egyébként sem egységes magyarországi cigányság még inkább megosztottá vált.

A kilencvenes évek kezdetétől egyre több alapítvány, pályázati támogatás segíti a hátrányos helyzetű és roma/cigány diákok felsőfokú beiskolázását, tanulmányaik elvégzését. Ennek is köszönhető, hogy ma már egyre többen rendelkeznek diplomával, de arányuk a többséghez képest még így is elenyésző. 2005-ben a felsőoktatásban tanuló diákoknak mindössze 2%-a vallotta magát romának/cigánynak (ez az arány még akkor is igen kedvezőtlen, ha számolunk azzal is, hogy sok roma származású hallgató nem vállalja a roma identitást; nem vallja magát romának, néha még akkor sem, ha valamilyen roma ösztöndíjjal támogatva végzi tanulmányait).

Az értelmiségi léthez vezető út

A magyarországi roma/cigány egyetemi hallgatók életútját vizsgáló kutatások (Forray 2004., Mendi 1999.) mind megállapítják, hogy e kisebbségnek a diploma megszerzéséig tartó útja jelentősen eltér a többségi társadalomban megszokottól.

Saját kutatásaim (Szabóné 2005.) is azt mutatják, hogy a diplomához vezető út az ő esetükben hosszabb, kanyargósabb; gyakran később, nem ritkán már család mellett kezdenek felsőfokú tanulmányokat végezni. A diploma megszerzéséhez a cigány fiataloknak jóval több kitarásra, alkalmazkodásra, türesre, s az átlagosnál nagyobb motivációra van szükség. Közgazdasági számítások szerint a halmozott hátrányok miatt ötvyszer kisebb esélye van a roma fiataloknak a felsőfokú tanulmányok megkezdésére (Kertesi 1995.). Az értelmiségivé válást nehezíti, hogy a roma/cigány hallgatók 99%-a első generációs értelmiségi lesz; tanulmányaik során otthonról hozott – s a többségi társadalomban a „beilleszkedést” megkönnyítő – gazdasági, kulturális, kapcsolati tőkével alig, vagy egyáltalán nem rendelkeznek. Gyakran nehezítő tényező a roma értelmiségi „minta” hiánya, ebből fakadóan a „romaként értelmiségi” ill. az „értelmiségiként roma” identitás megélése, vállalása. Nem könnyíti meg helyzetüket a többségi társadalom sztereotip „cigányképe” sem, melyben az „értelmiségi roma”-kép még nem kapott helyet. A diploma megszerzéséhez vezető út során az új stílus, kommunikációs technika, másfajta gondolkodásmód elsajátítása sok esetben maga után vonja a hagyományos környezetből való kiszakadást; aminek következtében gyakran „szigetemberré” válik a cigány diplomás. „Múltad már nem kell, jövőd még nincsen” állapot a jellemző, vagy ahogy sok roma diplomás megfogalmazza: „a cigányoknak túl magyar, a magyaroknak túl cigány vagyok”. A roma/cigány fiataloknak a diploma megszerzéséért való fáradozása gyakran ellenszenvet ébreszt, érthetetlennek tűnik mind a többségi társadalom, mind a cigány közösség számára (Sz. Kármán 2004.).

Az etnikai identitás, s változása a roma/cigány fiatal értelmiség körében

Az etnikum rokonsági ill. fiktív rokonsági kapcsolatoknál tágabb rendszer, tagjai összetartozásuk tudatában vannak, ezt ki is fejezik, „etnonim” használatával különítik el magukat más közösségektől (Sárkány 2000.). Az etnikum tagjainak együttműködése a mindennapok és az ünnepek egészét átszövik. Az etnikai öntudat szimbolizálja az etnikum különállását. Ennek fontos része a leszármazási hagyomány ismerete, a sorsközösség emlékanyaga, az értékítéletek és előítéletek a másik és a saját etnikumra vonatkozóan. Az etnikai identitás egyrészt a közösség által a külvilág felé kialakított „társadalmi önkép”, másrészt tagjai felé közvetített erkölcsi, viselkedési és szokásbeli normarendszer. Anyanyelv használata gyakran, de nem minden esetben kapcsolódik össze az etnikai identitással.

A szociális identitáson belül az etnikai önazonosság tudata fokozatosan alakul ki (Phinney 1992.). A folyamat első, „reflektálatlan” (unexamined) fázisában a kisebbséghez tartozó még nem kérdőjelezi meg, hanem átveszi a többség véleményét, attitűdjét saját csoportjával kapcsolatban. A második, „feltárás” (exploration) szakaszban a kisebbségi csoportba született elkezd saját közösségének szokásait, kultúráját összemérni a többségi kultúrával. S végül az utolsó, „beteljesült” (achived) fázisban az etnikai identitás tudatosul; a csoportra vonatkozó ismeretek, a „tudás” megszerzése mellett kialakul az elkötelezettség a csoport mellett. Az etnikai hovatartozás kialakulásának folyamata többnyire a gyermekkorban kezdődik, meghatározó a családi minta, de bizonyos esetekben ez lejátszódhat későbbi életkorban is.

A roma/cigány diplomások – az etnikai identitás megélése szempontjából – három csoportba sorolhatók:

1. Az állami gondoskodásban felnőtt fiatalok csoportja – akik számára többnyire gyökereik, hagyományaik ismeretlenek, a nyelvet nem beszélik, a kultúrát nem ismerik. A cigánysághoz – az esetlegesen meglévő rasszjegyeken kívül –, semmi nem köti őket, azt sem tudják, melyik cigány csoportból származnak (beás, oláh, romungro). Igen gyakran ezek a fiatalok az intézeti nevelésből kikerülve, a többségi társadalom feléjük irányuló – leginkább negatív, sztereotip – reakcióiból „dekódolják” származásukat.
2. A középosztályosodott, főleg romungrók gyermekei – akiknek szülei leginkább asszimilálódtak a többségi társadalomba; a kultúrát kevésbé ápolják, etnikai identitásuk csorbult. A nyelv ápolását sem tartják fontosnak a szülők, inkább angol és más világnyelvek elsajátítására ösztönzik gyermekeiket.
3. Hagyományörző, többnyire perifériás helyzetű roma/cigány családok gyermekei – oláh és beás cigány közösségekben felnövő fiatalok, akiknek etnikai identitása erős, a nyelv használata még él az otthonaikban, a hagyományokat még tisztelik, a kulturális minta átadása és átvétele jelentős. E fiatalok kettős identitással rendelkeznek („magyar vagyok és roma” ill. „magyar vagyok és cigány”).²

Az etnikai önazonosság alakulását jelentősen befolyásoló tényezők:

- milyen mértékben szakad ki a fiatal a közösségből a diplomaszerzés útján;
- milyen nagy a kontraszt a régi és új világa között;
- a többségi „cigánykép”, előítéletes ill. befogadó attitűdök;
- a cigányság önszerveződése, önérvényesítő képessége;

² A hazánkban élő cigányság túlnyomó többsége önmegjelölésként a roma kifejezést használja. Romani nyelven (a hagyományörző, nagyobb létszámú oláh-cigányok nyelvén) ugyanis a roma = ember, számukra a cigány megjelölés pejoratív, sértőnek találják, „roma vagyok, nem cigány”. Velük szemben azonban a cigányság másik csoportja (a lélekszámban jóval kisebb beás cigányok) magukra nézve a cigány megjelölést tartják helyesnek; „cigány vagyok, nem roma” hisz a beás nyelv egészen más, mint a romani, az ő nyelvükben nincs roma kifejezés. A szakirodalomban ezért a helyes megjelölés: roma/cigány (pl. népesség, fiatalok).

- a roma/cigány népcsoport „önképe”;
- az adott gazdasági, politikai, társadalmi helyzet.

E tényezők következtében ma egyszerre háromféle formája jelenik meg az identitáskérdésnek a roma/cigány fiatalok körében; – megfigyelhető egyfajta identitásprobléma a nyelvet, kultúrát, hagyományokat nem ismerők körében, – jelen van az etnikai identitástól megválás jelensége is; a végzett diplomások egy jelentős része – elsősorban alkalmazkodási, megfelelési kényszer miatt – identitásának feladása árán igyekszik asszimilálódni, a többségi társadalomba beolvadni, – s ugyanakkor erősödik a cigány diplomások egy részében az etnikai identitás felélesztésének az igénye; mely a nyelv visszatánulásával, hagyományok megismerésével, s egyfajta küldetéstudattal jár együtt. E csoport tagjai identitásukat pozitívként élik meg; cigányságukban értéket látnak. Ők azok, akik részt vesznek a civil önszerveződésben, művészi, irodalmi munkájuk, oktatói, jogi, közgazdasági, orvosi, kutatói tevékenységük mellett közéleti szerepet is vállalnak.

A kisebbségi lét mentálhigiénés attribútumai

A kisebbségi lét egyik legdrámaibb pszichés következménye, hogy a kisebbségben élő ember sohasem határozhatja meg önmagát a többségtől függetlenül, sajátos helyzetéből fakadóan állandóan a többséghez viszonyul, viszonyítják. A magyarországi roma/cigány értelmiség ugyanúgy magán viseli, hordja a kisebbségi lét attribútumait, mint közösségének más tagja. A többségi társadalomban stigmatizáltként, marginalizálódott, perifériás helyzetben való élet, az előítéletekkel, a sztereotípiákkal folytatott örökös harc következményeként az alábbi mentálhigiénés jegyek alakultak/nak ki a cigány értelmiség körében (is):

- „Sztereotípa szorongás” – a sztereotípa fenyegetésre adott válasz; a kisebbséghez tartozó azt éli meg, hogy nem individuumként ítélik meg, hanem egy sztereotipizált csoport tagjaként. Óhatatlanul beépíti a többség által sugallt – a cigányság esetében negatív – képet saját maga megítélésébe – ami aztán önmagát beteljesítő jóslatként fogja életét befolyásolni.
- „Stigma-tudatosság” (Pinel 1999.) – csoport – hovatartozásukat stigmaként élik meg.
- A többségi elvárásoknak való folyamatos megfelelési kényszer állandó stresszt, frusztrációt, a meg nem felelés érzése pedig önértékelési zavarokat, súlyos esetben öngyűlöletet okoz.
- A frusztráció kezelésének különböző módjai jelennek meg; elfojtás, identitás feladása, düh, harag, önmaga ill. a külvilág felé fordított agresszió.
- Igen erős kitörési vágy, gyakran elementáris erővel szakad ki közösségéből. A legtöbb esetben a többség nehezen vagy egyáltalán nem fogadja be, magányossá, „szigetemberré” válhat.
- Szorongás, depresszió, melynek kiváltó oka a tehetetlenség; rajta kívül álló, s megváltoztathatatlan okok miatt (származás, rasszjegyek) került olyan helyzetbe, amiben van.
- Többszörös túteljesítési kényszer, bizonyítási vágy – óriási energiákat fordít a hátrányok ledolgozása mellett a „bukatók” leküzdésére.
- A kihívás, állandó kudarcfélelem miatt gyakori a túlkompensálás.
- „Fenyegetett identitás” – az előítélettel sújtott etnikai csoportok identitásukat így élik meg. Az egyén gyakran szemben áll azzal a feladattal, hogy szociális identitását hogyan próbálja meg énidentitásának részévé tenni, összhangba hozni azt személyes élményeivel, elvárásaival, szükségleteivel, tapasztalataival.
- „Üvegplafon-szindróma” – a feministáktól kölcsönzött kifejezés; a cigány értelmiség esetében gyakran előfordul: van egy plafon, határ, ami fölé úgy érzik, tapasztalják, ők már nem kerülhetnek. Kutatásomban igen sokszor hallottam ezt különbözőképpen

megfogalmazva, pl.: „jó tanárnak tartanak, de igazgatónak engem (cigányságom miatt) soha nem fognak megválasztani”.

Mendi 1999-ben negyven, felsőoktatásban tanuló roma/cigány hallgatóval végzett pályaszocializációs és személyiségvizsgálatokat. A velük készített mélyinterjúk során kiderült, hogy e fiataloknak nagyon erősen kellett kontrollálniuk mind a negatív, mind a pozitív érzelmeiket eddigi életútjuk során; míg az általános iskolából eljutottak az egyetemig, számtalan konfliktust, krízishelyzetet kényszerültek megoldani. Minden egyes iskolaváltás életmód- és kultúraváltást is jelentett számukra. Az új helyzetekhez való alkalmazkodás feszültségekkel, értékrend válsággal jár együtt. Nehezíti a helyzetüket, hogy anyagi támogatást otthonról nem kapnak, inkább ők segítik ösztöndíjukból szüleiket, testvéreiket. Életmódjuk és életformájuk mindezekből következően eltér diáktársaikétól, szegényesebb társadalmi kapcsolati rendszerrel rendelkeznek, s lényegesen kevesebb időt töltenek szabadidős tevékenységgel. A diplomára készülő roma/cigány fiatalok ugyan sikeresnek tűnhetnek mind a cigányság, mind a többség szemében, de igen sok rizikófaktort hordoznak magukban.

Következtetések

„A cigány értelmiség felelőssége megkérdőjelezhetetlen a cigányság jövőbeni sorsa alakításában” fogalmazza meg a Roma Parlament alapító dokumentuma.

Egy kisebbség iskolázott rétegének minden körülmény között feladata, hogy vezesse saját népét, kitapossa az utat, amelyen majd a többiek járhatnak, ösztönözze őket személyes példát is mutatva az előrejutásra, figyelje, érzékelje azokat a problémákat, nehézségeket, amiket kisebbségben élő társai átélnek, segítsen orvosolni azokat, mutasson példát az integrációra. A kisebbségi elittől joggal várható el, hogy aktív szerepet vállaljon a többségi társadalomban, törekedjen a párbeszédre, „élő lelkiismeretként” szembesítse a többséget a kisebbség problémáival, az őket ért atrocitásokkal, a nyílt és burkolt diszkrimináció különféle megnyilvánulásaival.

Nem kevés az a teher, amit a kisebbség értelmiségi rétege hordoz, miközben szembesülnek a feléjük irányuló bizalmatlansággal, sztereotípiákkal, valamint saját identitásuk problémáival.

A mai magyar társadalom egyre inkább a szétesett, kettévált társadalom képét mutatja; a roma/cigány és a nem cigány népesség között egyre fokozódik a feszültség, nőnek az indulatok. A helyzet normalizálódását, a problémák megoldását mindenképpen szolgálná a kölcsönös tisztelet kialakulása, annak kifejezése, az értelmes párbeszéd megindulása, felerősödése a roma és nem roma értelmiségiek között. Mindennek azonban előfeltétele, hogy a roma/cigány értelmiség egészséges önképpel, egészséges identitástudattal rendelkezzen, energiáikat ne az előítéletekkel, sztereotípiákkal szemben folytatott harc, a kisebbségi létükből fakadó nehézségek leküzdése eméssze fel.

Felhasznált irodalom

- Cserti Csapó Tibor. „A cigány népesség története és szociokulturális helyzete Magyarországon a kutatások tükrében”. *A roma közösség kultúrája és iskolai pszichológiája*. Szerk. László János, Forray R. Katalin. Pécs, PTE BTK Pszichológiai Intézet Romológia Tanszék, 2002. pp. 7-41.
- Forray R. Katalin. *Életutak – iskolai pályák. Interjúk cigány, roma fiatalokkal*. Gypsy Studies 13 Pécs, PTE BTK Romológia Tanszék, 2004.
- Kertesi Gábor. „Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon” *Közgazdasági Szemle* 1 (1995): pp 30-65.
- Magyar Statisztikai Közlönykiadó. „1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei” *Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam* IX. 1895.
- Mendi Rózsa. *Felsőoktatásban tanuló roma fiatalok pályaszocializációs és személyiségvizsgálata*. Bp., ELTE BTK, 1999.
- Phinney, J. S. „The multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups”. *Journal of Adolescent Research* 7 (1992): 156–76.
- Pinel, E. C. „You’re just saying that because I’m a woman. Stigma consciousness and attribution to discrimination”. *Self & Identity* 3 (1999): 39–51.
- Roma Parlament Alapító Okirata 1990. Amaro Drom 2002. (melléklet)
- Sárány Mihály. *Kalandozások a XX. századi kulturális antropológiában*. Bp., L’Harmattan, 2000.
- Szabóné Kármán Judit. *A magyarországi cigány értelmiség helyzete és mentális állapota*. WHS Gypsy Studies Student 6. Pécs, PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2005.
- Sz. Kármán Judit. „Sar si von?”. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*. Bp., Akadémiai, 4 (2004): 335–358.